

Niedojrzałość psychoseksualna jako termin diagnostyczny

Psychosexual immaturity as a diagnostic term

Przemysław Marcinek¹, Anna Brzeska², Alicja Kapała³, Andrzej Peda⁴, Filip Szumski⁵

¹Poradnia Psychologiczno-Pedagogiczna w Lesznie

²Wojewódzki Szpital Neuropsychiatryczny w Kościanie

³Dział Terapeutyczny, Zakład Karny w Rawiczu

⁴Rodzinny Ośrodek Diagnostyczno-Konsultacyjny w Lesznie

⁵Pracownia Seksuologii Społecznej i Klinicznej, Instytut Psychologii Uniwersytetu Adama Mickiewicza w Poznaniu

Streszczenie

Niedojrzałość psychoseksualna jest powszechnie rozumiana jako zaburzenie rozwojowe, a za jego istotę uważa się niezdolność do prawidłowego pełnienia roli seksualnej. Jest to zatem szczególna postać zaburzeń w zakresie roli płciowej. Termin niedojrzałość psychoseksualna nie występuje jako kategoria diagnostyczna w ICD-10 i DSM-IV-TR. Pomimo tego jest on powszechnie stosowany w literaturze przedmiotu oraz w praktyce klinicznej. By zwiększyć trafność stosowania tego terminu, należy dokonać jego operacjonalizacji i tym samym umożliwić wprowadzenie do klasyfikacji zaburzeń nowej kategorii diagnostycznej. Celem niniejszego artykułu jest zaproponowanie szczegółowych wskaźników diagnostycznych niedojrzałości psychoseksualnej. Dokonano tego na trzech różnych poziomach, posługując się w tym celu trzema kryteriami: rozwojowym, funkcjonalnym i objawowym.

Seksuologia Polska 2011; 9 (1): 38–42

Słowa kluczowe: niedojrzałość psychoseksualna, rozwój seksualny, zaburzenia seksualne, rola płciowa, klasyfikacja zaburzeń, diagnoza

Abstract

Psychosexual immaturity is commonly understood as developmental disorder, and inability to correct fulfilling of sexual role is thought for its essence. Therefore it is particular form of sex role disorder. The term "psychosexual immaturity" doesn't occur as a diagnostic category in ICD-10 and DSM-IV-TR. Despite this it is commonly used in professional literature and clinical practice. To improve the accuracy of application of this term it is necessary to operationalize it and, therefore, put a new diagnostic category into the classification of disorders. The aim of this paper is to suggest particular indicators of so understood psychosexual immaturity. It has been made on different three levels, by using three different criteria: developmental, functional and symptomatic.

Polish Sexology 2011; 9 (1): 38–42

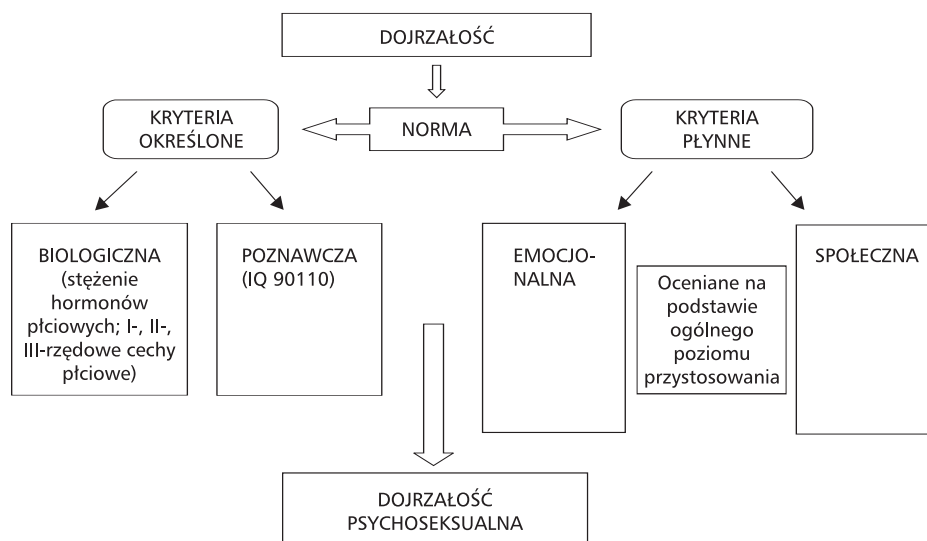
Key words: psychosexual immaturity, sexual development, sexual disorders, sex role, classification of disorders, diagnosis

Wprowadzenie

Niedojrzałość psychoseksualna jest terminem powszechnie stosowanym zarówno w specjalistycznej literaturze (por. [1–3]), jak i w praktyce klinicznej (w procesie diagnostycznym i terapeutycznym). Mimo to brak definicji, kryteriów i wskazówek diagnostycznych dla tej kategorii w głównych klasyfikacjach za-

burzeń — ICD-10 i DSM-IV-TR. Termin ten pojawia się często w różnych kontekstach w sposób „ukryty”, „sygnalizujący”, jako kategoria ogólna, a przez to bardzo pojemna i wieloznaczna, co może obniżać jego trafność teoretyczną i diagnostyczną. Niedojrzałość psychoseksualna rozumiana jest przede wszystkim jako zaburzenie rozwojowe — wskazywałoby to na możliwość przypisania tej kategorii diagnostycznej do „Zaburzeń psychologicznych i zaburzeń za-

Adres do korespondencji: mgr psych. seksuolog kliniczny Przemysław Marcinek
 Poradnia Psychologiczno-Pedagogiczna
 ul. Chrobrego 15, 64–100 Leszno
 tel.: 603 291 650, e-mail: przem.soft@interia.pl
 Nadesłano: 17.07.2011 Przyjęto do druku: 15.07.2011

Rycina 1. Kryteria dojrzałości w poszczególnych sferach funkcjonowania człowieka

chowania związanych z rozwojem i orientacją seksualną” (F 66). Obecnie można kodować niedojrzałość psychoseksualną w ICD-10 jako *Inne zaburzenia rozwoju psychoseksualnego* (F 66.8) lub w DSM-IV-TR jako *Zaburzenia seksualne NOS*. Jest to jednak rozwiązanie tymczasowe, ponieważ brak jednoznacznej operacjonalizacji skutkuje sporą dowolnością w posługiwaniu się tą kategorią i może niekorzystnie wpływać na dyskurs teoretyczny oraz trafność formułowanej za jej pomocą diagnozy. Ponadto stan taki utrudnia używanie terminu „niedojrzałość psychoseksualna” jako ustalonego zespołu objawów osiowych. Takie jego zastosowanie wydaje się szczególnie uzasadnione w przypadkach, kiedy brak podstaw do rozpoznania innego określonego zaburzenia seksualnego, a jednocześnie funkcjonowanie jednostki nie spełnia normy rozwojowej (charakteryzuje się specyficznymi rozwojowymi nieprawidłowościami, znacząco wpływającymi na podejmowane zachowania seksualne). Zgodnie z aktualnymi światowymi tendencjami w seksuologii, szczególny nacisk kładzie się na złożone i interdyscyplinarne ujęcie seksualności człowieka, również w jej aspekcie rozwojowym. Z tej perspektywy niedojrzałość psychoseksualną należy uznać za wartościowy i przydatny termin diagnostyczny.

Autorzy artykułu podczas XV Ogólnopolskiej Konferencji Naukowo-Szkoleniowej Polskiego Towarzystwa Seksuologicznego pt.: „Postępy w seksuologii: propozycje nowych definicji i kryteriów diagnostycznych” (która odbyła się w Warszawie w listopadzie 2009 r.) postulowali doprecyzowanie i wyodrębnienie kryteriów oraz zaproponowali dyskusję nad umieszczeniem w klasyfikacji ICD kategorii „niedojrzałość psychoseksualna”. Niniejszy tekst jest próbą przybliżenia tej problematyki.

Dojrzałość psychoseksualna

Rozwój człowieka, zgodnie z perspektywą *life-span*, trwa przez całe życie [4]. Zakłada się jednak, że jego celem pośrednim jest osiągnięcie dojrzałości w poszczególnych obszarach funkcjonowania. Dojrzałość psychoseksualna wiąże się ściśle z dojrzałością psychiczną we wszystkich najważniejszych sferach funkcjonowania człowieka [2]. Tak więc próba sformułowania i opisu kryteriów niedojrzałości psychoseksualnej wymaga odwołania się do wskaźników dojrzałości w kolejnych jej wymiarach: biologicznym, poznawczym, emocjonalnym i społecznym. W zależności od sfery funkcjonowania norma jest opisywana poprzez odwołanie się do kryteriów określonych lub płynnych (ryc. 1).

Dojrzałość biologiczna wyraża się poprzez osiągnięcie pełni rozwoju fizjologicznego, manifestującej się nową równowagą hormonalną, zdolnością do współżycia seksualnego oraz prokreacji. Obserwowalnym wyznacznikiem osiągnięcia dojrzałości biologicznej jest wykształcenie cech płciowych I-rzędowych (gonady), II-rzędowych (narządy płciowe) i III-rzędowych (różnice w budowie ciała). Chłopcy osiągają ją średnio w 18. roku życia, około 2 lata po wystąpieniu pierwszego wytrysku nasienia (*ejakulacje*). Objawem somatycznym dojrzewania u dziewcząt jest *menarche*, która pojawia się około 12.–13. roku życia. W wieku około 16–17 lat, gdy krwawienia miesięczne stają się regularne (cykle owulacyjne), dziewczęta osiągają pełną dojrzałość biologiczną. W przypadku dziewcząt dojrzałość seksualna, mierzona zdolnością do przeżywania orgazmów, nie kształtuje się równolegle i pojawia się później — w 18.–24. roku życia i to jedynie u części z nich [2].

W opisie dojrzałości poznawczej odzwierciedlenie znajduje założenie, że rozwój poznawczy człowieka wiąże się ściśle z rozwojem moralnym [5, 6]. Wyznacznikami dojrzałości w sferze poznawczej są: 1) myślenie logiczne, nieegocentryczne, abstrakcyjne; 2) postformalne formy myślenia, umożliwiające nie tylko rozwiązywanie, ale i odkrywanie problemów [7]; 3) zdolność do twórczego oraz dywergencyjnego myślenia [8]; 4) rozwinięta uwaga dowolna, pamięć logiczna i dowolna [9]; 5) autonomia moralna [6]; 6) wewnętrzna spójność formułowanych sądów z kierunkiem wyborów moralnych oraz kierunkiem podejmowanego działania [10].

By mówić o dojrzałości psychoseksualnej, należy bez wątpienia uwzględnić również poziom dojrzałości emocjonalnej. Decyduje o tym choćby fakt, że sprzyja ona rozwojowi najwyższej formy zaspokajania potrzeby kontaktu emocjonalnego, czyli miłości. O osiągnięciu dojrzałości emocjonalnej świadczą [1]: 1) przewaga uczuć wyższych (społecznych) nad niższymi (egoistycznymi), sprzyjająca nawiązywaniu głębokiej więzi z innymi ludźmi; 2) zrównoważenie uczuciowe, to znaczy umiejętność opanowywania silnych emocji negatywnych; 3) emocjonalna niezależność od środowiska; 4) dobrze wykształcone poczucie rzeczywistości oraz brak agresywności i poczucia małej wartości; 5) umiejętność przystosowania się do życia w społeczeństwie; 6) dążenie do aktywnego dalszego kształtowania uczuć altruistycznych.

Dojrzałość społeczna, równie istotna dla osiągnięcia zgodnego z normą poziomu dojrzałości psychoseksualnej, wyraża się poprzez [11]: 1) intrapsychiczne zmiany socjalizacyjne, a więc nabycie podstawowego repertuaru behawioralnego, kompetencji i wiedzy społecznej; 2) osiągnięcie społecznej autonomii; 3) zdolność do nawiązywania i podtrzymywania intymnych stosunków; 4) rozwinięte zdolności zawodowe; 5) niezależność finansowa; 6) prawidłową realizację ról społecznych; 7) zdolność do solidaryzowania się z innymi ludźmi.

W kontekście dojrzałości w poszczególnych sferach funkcjonowania jednostka osiąga określony poziom **dojrzałości psychoseksualnej**. Wskaźniki dojrzałości w 4 głównych sferach funkcjonowania człowieka w swoisty sposób konstytuują oraz determinują poziom dojrzałości psychoseksualnej. Jednym z jej celów (i wyznaczników) jest integracja elementów uczuciowych i seksualnych oraz kierowanie ich na tę samą osobę [12]. Jednostka dojrzała psychoseksualnie prawidłowo pełni rolę seksualną, co w praktyce oznacza: 1) zdolność do tworzenia związku partnerskiego; 2) zdolność do *ars amandi*; 3) zdolność do rodzicielstwa. Dojrzałość psychoseksualna jest osiągnięta przez kobiety najczęściej w przedziale wiekowym

od 18. do 20. roku życia, natomiast przez mężczyzn między 20. a 25. rokiem życia, gdyż właśnie wówczas dochodzi do osiągnięcia niezależności uczuciowej oraz uformowania podstawowych struktur osobowości.

Rekonstrukcja podstaw teoretycznych terminu „niedojrzałość psychoseksualna”

Niedojrzałość psychoseksualna rozumiana jest wprawdzie jako zaburzenie rozwojowe (postrzegana jako zjawisko odbiegające od normy — przeciwstawne wobec dojrzałości psychoseksualnej), jednak aktualnie brak zarówno szczegółowego odniesienia teoretycznego, jak i jednoznacznego umiejscowienia tej kategorii wśród innych zaburzeń rozwoju psychoseksualnego. Lew-Starowicz określa **niedojrzałość psychoseksualną** jako „stan osoby sprawnej fizycznie i intelektualnie, lecz nie na tyle ukształtowanej, by móc prawidłowo pełnić **rolę seksualną**. Charakteryzuje ją: 1) przewaga postaw i zachowań emocjonalnych nad racjonalnymi, 2) słabe poczucie odpowiedzialności, 3) preferowanie zachowań seksualnych właściwych dla wieku młodzieńczego” [2]. Przyjmując jako punkt wyjścia definicję zaproponowaną przez Lwa-Starowicza, autorzy odwołali się do **warstwowej koncepcji seksualności** człowieka [13]. W modelu tym 4. warstwę stanowi **rola płciowa**, rozumiana dość szeroko jako kształtowana przez biologię, a szczególnie przez środowisko społeczne w krytycznym okresie rozwoju ekspresja tożsamości płciowej człowieka. W węższym ujęciu jest ona definiowana jako względnie stały element interakcji międzyludzkich, który obejmuje repertuar zachowań wraz z cyklem reakcji seksualnych właściwych mężczyźnie lub kobiecie [3]. W warstwowej koncepcji seksualności rola płciowa wprawdzie jest traktowana jako istotny element funkcjonowania seksualnego człowieka, jednak jej zaburzenia nie są klasyfikowane jako jednostki kliniczne, o ile nie wiążą się z innymi specyficznymi zaburzeniami psychicznymi lub zachowania.

W obszarze znaczeniowym roli płciowej zawiera się **rola seksualna**. Jest ona rozumiana jako względnie trwałe element roli płciowej i oznacza repertuar męskiego lub żeńskiego zachowania seksualnego potencjalnego partnera i własnego repertuaru zachowania seksualnego, których to realizacja wiąże się z posiadaniem właściwych narządów płciowych [3]. Niemożność prawidłowego pełnienia roli seksualnej wskazywana jest natomiast jako istota **niedojrzałości psychoseksualnej** [2]. A więc rola seksualna jest kategorią podrzędną wobec roli płciowej, stanowiącej 4. warstwę życia erotycznego [13]. Nasuwa się wniosek, że tak rozumiana niedojrzałość

psychoseksualna mieściłaby się jako jednostka diagnostyczna w ramach 4. warstwy życia seksualnego, a więc stanowiłaby szczególny przypadek zaburzenia w zakresie roli płciowej — zaburzenie roli seksualnej.

Założenia modelu rozwojowego w perspektywie *life-span* determinują określony zestaw wskaźników dojrzałości w kolejnych sferach funkcjonowania człowieka: biologicznej, poznawczej, emocjonalnej i społecznej. Pozwalają również na rekonstrukcję wskaźników dojrzałości psychoseksualnej. Zestawiając cytowaną wcześniej definicję niedojrzałości (rozpatrywaną w kontekście roli płciowej/seksualnej) z obowiązującym w psychologii modelem rozwoju człowieka, zaproponowano, aby wyodrębnić **cechy niedojrzałości psychoseksualnej** rozumianej jako **zaburzenie rozwoju psychoseksualnego**. W tym ujęciu wskaźniki niedojrzałości stanowiłyby takie zjawiska, które odbiegają od normy rozwojowej i jednocześnie spełniają definicję niedojrzałości psychoseksualnej.

Kryteria niedojrzałości psychoseksualnej

Na podstawie literatury przedmiotu [12, 14–16] ustalono, że wskaźników niedojrzałości psychoseksualnej należy poszukiwać na kilku (przynajmniej 3) poziomach. Po pierwsze, można się posłużyć kryterium rozwojowym. W tym wypadku cechy niedojrzałości psychoseksualnej wynikają wprost z założeń teorii rozwoju psychoseksualnego człowieka [12, 14], a ściślej — są to takie zjawiska, które nie mieszczą się w empirycznie ustalonej normie rozwojowej. Za niedojrzałością psychoseksualną przemawiałyby z jednej strony niedojrzałe zachowania seksualne (ekspresja seksualna) na tle wiekowej grupy odniesienia (w tym przypadku w porównaniu z innymi osobami dorosłymi), a z drugiej — brak lub trudność w realizacji zadań rozwojowych przewidzianych dla osiągnięcia określonego poziomu rozwoju (w tym przypadku również odpowiadającego okresowi dorosłości). Należy przy tym zauważyć, że występowanie drugiej z wyróżnionych tu grup wskaźników stanowi konsekwencję wystąpienia wskaźników z grupy pierwszej. Innymi słowy — niedojrzałe zachowania seksualne skutkują trudnościami w realizacji zadań rozwojowych.

Po drugie, pomocne może być kryterium funkcjonalne, to znaczy odniesienie do teoretycznych ustaleń seksuologii, a w szczególności koncepcji normy seksuologicznej. Jedną z klasycznych już propozycji interdyscyplinarnej normy przedstawił Godlewski [15], określając ją jako normę indywidualną. Tak więc przejawem niedojrzałości psychoseksualnej byłoby

w tym konkretnym przypadku naruszenie jednego lub więcej kryteriów normy (opisywanych przez Godlewskiego jako funkcje popędu seksualnego): funkcji biologicznej, psychologicznej bądź społecznej.

Wreszcie, zgodnie z duchem współczesnych medycznych klasyfikacji diagnostycznych, można postużyć się kryterium objawowym, czyli spróbować wyodrębnić „zespół (układ) klinicznie obserwowalnych objawów lub zachowań połączonych z cierpieniem i/lub zaburzeniem indywidualnego funkcjonowania i/lub z zaburzeniami w odgrywaniu ról społecznych” [16], wskazujących na niedojrzałość psychoseksualną. Klasyfikując w ten sposób symptomy niedojrzałości, trzeba pamiętać o głównych sferach psychologicznego funkcjonowania człowieka (emocjonalnej, poznawczej i behawioralnej). Wszystkie 3 perspektywy posłużyły autorom do wyodrębnienia przykładowych wskaźników niedojrzałości psychoseksualnej (zestawiono je w tab. 1).

Na koniec autorzy chcieliby zasygnalizować kilka kontrowersji związanych z propozycją ujęcia niedojrzałości psychoseksualnej jako określonej i zdefiniowanej kategorii diagnostycznej:

- 1) cechy niedojrzałości psychoseksualnej współwystępują lub też zawierają się w ramach innych zaburzeń (emocjonalnych, osobowości, preferencji seksualnych), co determinuje trudność w diagnozie różnicowej oraz wskazuje na nierozłączność tej kategorii;
- 2) kategorię niedojrzałości psychoseksualnej znacznie łatwiej rozpatrywać jako continuum aniżeli wartość dychotomiczną (zaburzenie lub jego brak). Wiele cech niedojrzałości psychoseksualnej ma charakter jakościowy (a nie ilościowy), stąd trudno stawiać wyraźną granicę między normą i brakiem normy;
- 3) biorąc pod uwagę kryterium subiektywnej oceny, część osób, które można określić jako niedojrzałe psychoseksualnie, nie odczuwa dyskomfortu (cierpienia) w związku z doświadczanym zaburzeniem;
- 4) w codziennym funkcjonowaniu cechy niedojrzałości psychoseksualnej mogą ujawniać się wyłącznie w sytuacjach szczególnych (czasem epizodycznych), a często wyłącznie w relacji dialektycznej.

Podsumowanie

Niedojrzałość psychoseksualna jest powszechnie rozumiana jako zaburzenie rozwojowe. Jednak pomimo zgody definicyjnej, kategoria ta dotychczas nie została jednoznacznie zoperacjonalizowana. Stan

Tabela 1. Wybrane kryteria niedojrzałości psychoseksualnej

Rozwojowe	Funkcjonalne	Objawowe
<p>I. Niedojrzałe zachowania seksualne</p> <p>1. Infantylnizm: dominujące zachowania seksualne charakterystyczne dla wcześniejszych faz rozwoju, np. przewaga autoerotyzmu, aktywności pozagenitalnej.</p> <p>2. Nieuporządkowanie: — zachowania bez świadomego wyboru, przypadkowe — brak jasnych kryteriów wieku, płci, cech obiektu seksualnego</p> <p>3. Niepohamowanie: — rozdźwięk między poziomem aktywności i pobudzenia seksualnego a zdolnością do kontrolowania swoich zachowań — kontrola zachowania nastawiona na ukrycie szkodliwych, niedojrzałych lub nieprawidłowych zachowań, a nie ich eliminację</p>	<p>1. W zakresie funkcji biologicznej: infantylnie (pozagenitalne, autoerotyczne) formy aktywności seksualnej</p> <p>2. W zakresie funkcji psychologicznej: konfliktowe potrzeby psychiczne</p> <p>3. W zakresie funkcji społecznej: — zależność — egocentryzm — trudności w realizacji ról</p>	<p>1. Wskaźniki emocjonalne: — egocentryzm — konfliktowe potrzeby — przewaga popędowego sposobu reagowania</p> <p>2. Wskaźniki poznawcze (i moralne): — niski poziom odpowiedzialności za własne decyzje — niewielka świadomość i orientacja w sytuacji (ograniczony wgląd) — obniżona racjonalna kontrola postępowania</p> <p>3. Wskaźniki behawioralne: — infantylnie zachowania seksualne — przewaga aktywności autoerotycznej lub pozagenitalnej — nierozbudzenie seksualne — zaburzenia socjalizacji potrzeby seksualnej</p>
<p>II. Brak lub trudność w realizacji zadań rozwojowych przewidzianych dla osiągnięcia poziomu rozwoju odpowiadającego okresowi dorosłości, takich jak:</p> <p>1. Wzrost znaczenia społecznej grupy odniesienia w rozwoju seksualnym</p> <p>2. Integracja uczuciowości i seksualności</p> <p>3. Uniezależnienie się od rodziców/opiekunów</p> <p>4. Dążenie do stworzenia pary</p> <p>5. Świadomość własnej potrzeby seksualnej</p>		

taki może utrudniać proces diagnostyczny oraz dyskurs teoretyczny, przede wszystkim z uwagi na ryzyko dużej dowolności w posługiwaniu się powyższym terminem. Bardziej precyzyjne określenie kryteriów niedojrzałości psychoseksualnej może sprzyjać poszerzeniu jej trafności diagnostycznej, a także zachęcać specjalistów do stosowania tego wartościowego terminu diagnostycznego.

Niedojrzałość psychoseksualną można rozpatrywać w kontekście warstwowej koncepcji seksualności człowieka jako zaburzenie roli seksualnej, czyli szczególny przypadek zaburzenia w zakresie roli płciowej. Autorzy proponują doprecyzowanie i wyodrębnienie kryteriów diagnostycznych niedojrzałości psychoseksualnej (rozumianej jako zaburzenie rozwoju psychoseksualnego) z 3 perspektyw: rozwojowej, funkcjonalnej i objawowej.

Piśmiennictwo

1. Imieliński K. Seksjatria (t. 1). Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1991.
2. Lew-Starowicz Z. Encyklopedia erotyki. Wydawnictwo Muza, Warszawa 2001.
3. Lew-Starowicz Z., Zdrojewicz Z., Dulko S. Leksykon seksuologiczny. Wydawnictwo Continuo, Wrocław 2002.
4. Brzezińska A. Społeczna psychologia rozwoju. Wydawnictwo Naukowe „Scholar”, Warszawa 2000.
5. Trempała J., Czyżowska D. Rozwój moralny. W: Harwas-Napierała B., Trempała J. (red.). Psychologia rozwoju człowieka (t. 3). Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2003.
6. Piaget J. Rozwój ocen moralnych dziecka. Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1967.
7. Gurba E. Wczesna dorosłość. W: B. Harwas-Napierała, J. Trempała (red.). Psychologia rozwoju człowieka (t. 2). Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2003.
8. Trempała J. Rozwój poznawczy. W: Harwas-Napierała B., Trempała J. (red.). Psychologia rozwoju człowieka (t. 3). Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2003.
9. Obuchowska I. Adolescencja. W: Harwas-Napierała B., Trempała J. (red.). Psychologia rozwoju człowieka (t. 3). Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2003.
10. Trempała J., Czyżowska D. Rozwój moralny. W: Harwas-Napierała B., Trempała J. (red.). Psychologia rozwoju człowieka (t. 3). Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2003.
11. Kowalik S. Rozwój społeczny. W: B. Harwas-Napierała, J. Trempała (red.). Psychologia rozwoju człowieka (t. 3). Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2003.
12. Kernberg O.F. Związki miłosne. Norma i patologia. Wydawnictwo Zysk i S-ka, Poznań 1998.
13. Seligman M.E.P., Walker E.F., Rosenhan D.L. Psychopatologia. Wydawnictwo Zysk i S-ka, Poznań 2003.
14. Beisert M. (red.). Seksualność w cyklu życia człowieka. Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2006.
15. Godlewski J. Wybrane zagadnienia seksuologii. W: S. Dąbrowski, J. Jaroszyński, S. Puzyński (red.). Psychiatria (t. 1). Wydawnictwo Lekarskie PZWL, Warszawa 1987.
16. Cierpiatkowska L. Psychopatologia. Wydawnictwo Naukowe „Scholar”, Warszawa 2007.